

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шипілов Л.М. Народовладдя як основа демократичної держави : [монографія] / Л.М. Шипілов – Х. : Вид-во «ФІНН», 2009. – 216 с.
2. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Мірошниченко Ю.Р. Влада всеукраїнського народу та шляхи забезпечення конституційності його рішень / Ю.Р. Мірошниченко // Віче. – 2011. – № 21. – С. 8–11.
4. Сарторі Дж. Основи теорії демократії: народ і врядування / Дж. Сарторі // Демократія : антологія ; упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – XXVIII. – 1108 с.
5. Задорожня Г.В. Законодавчі повноваження українського народу / Г.В. Задорожня // Юридичний вісник. – 2009. – № 3(12). – С. 25–28.
6. Селіванов А.О. Розуміння і реалізації конституційних положень «влада народу» (доповідь комісії з питань здійснення народовладдя) / А.О. Селіванов // Конституційна асамблея: політико-правові аспекти діяльності. – 2012. – № 6. – С. 12–29.
7. Мірошниченко Ю.Р. Конституційно-правове забезпечення народовладдя в Україні : [монографія] / Ю.Р. Мірошниченко. – К. : Фенікс, 2012. – 360 с.
8. Про вибори Президента України : Закон України від 5 березня 1999 року № 474-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 14. – Ст. 81.
9. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 6 листопада 2012 року № 5475-VI // Відомості Верховної Ради. – 2013. – № 44–45. – Ст. 634.
10. Грищенко А.В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А.В. Грищенко. – К., 2002. – 227 с.
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука В.С., Подгорної В.В., Кислої Т.В. про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) : Рішення Конституційного Суду України від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 41. – Ст. 2605.

УДК 342.7

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ЛЮДИНИ
НА РОЗВИТОК ОРГАНАМИ МІСЦЕВИХ ВЛАД**

**ENSURING THE REALIZATIONS OF THE HUMAN RIGHT
TO DEVELOPMENT OF LOCAL AUTHORITIES**

Сорока О.С.,

*аспірант кафедри конституційного права юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті розглядається роль органів місцевих влад у створенні соціально-економічних умов для реалізації права людини на розвиток, а також підтримка міжнародних організацій і світового співтовариства розвитку локальної демократії, процесів децентралізації, підвищення ефективності місцевого управління та залучення громадян до участі в управлінні справами як запоруки підвищення якості життя і здійснення в повному обсязі всіх прав людини.

Ключові слова: права і свободи людини, право на розвиток, сталий розвиток, принципи гуманізму, соціальний прогрес, локальна демократія, децентралізація, муніципальна влада.

В статье рассматривается роль органов местных властей в создании социально-экономических условий для реализации права человека на развитие, а также поддержка международных организаций и мирового сообщества развития локальной демократии, процессов децентрализации, повышение эффективности местного управления и привлечения граждан к участию в управлении делами как залога повышения качества жизни и осуществления в полном объеме всех прав человека.

Ключевые слова: права и свободы человека, право на развитие, устойчивое развитие, принципы гуманизма, социальный прогресс, локальная демократия, децентрализация, муниципальные власти.

The article discusses the role of local authorities in creating social and economic conditions for the realization of the human right to development, as well as the support of international organizations and the world community of local democracy, decentralization, improving local governance and involvement of citizens to participate in the administration as a key to improving the quality of life and the full enjoyment of all human rights. In this article is probed the role of international organizations and international contractual acts in relation to steady development of cities and other settlements in becoming and advancement of municipal human rights, and also in confession of municipal educations by key participants in relation to providing of respect to the human rights at local level.

Key words: human right, municipal human right, organizing international human rights conferences, European Charter, Global Charter-Agenda, Human Rights in the City.

Актуальність теми. В юридичній науці права людини визначаються як «певні можливості людини, необхідні для її існування та розвитку», «можливості вибору особою певної поведінки для забезпечення свого нормального існування і розвитку», «природні можливості, що забезпечують необхідні умови її життя, людську гідність та свободу діяльності у всіх сферах суспільного життя», «можливості, правомочності, потенції дій людини у певній, зазначеній в законі сфері», «рівні можливості людей задовольняти свої основні потреби» тощо.

Тобто права людини включають комплекс понять, що характеризують її як соціальну істоту, передбачають можливість людини отримувати певні блага для забезпечення своєї життєдіяльності. Можливостям отримувати певні соціально-економічні блага відповідають права, котрі гарантують людині прикладати власні зусилля для реального отримання таких благ. Саме право людини брати участь у такому економічному, соціальному, культурному й політичному розвитку, при якому можуть бути повністю здійснені всі права людини і основні свободи, складає зміст права на розвиток. Як зазначено у Декларації про право на розвиток, кожен має право брати участь у такому економічному, соціальному, культурному й політичному розвитку, за якого можуть бути повністю здійснені всі права людини і основні свободи, а також сприяти йому і користуватися його благами [2].

Основним гарантом здійснення права людини на розвиток, як і всіх інших прав, створення сприятливих умов для реалізації права на розвиток виступає держава. Ст. 8 Декларації про право на розвиток встановлює, що держави повинні приймати на національному рівні всі необхідні заходи щодо здійснення права на розвиток і забезпечити, зокрема, рівність можливостей для всіх у тому, що стосується доступу до основних ресурсів, освіти, охорони здоров'я, харчування, житла, зайнятості і справедливого розподілу доходів. Держава повинна заохочувати участь населення у всіх сферах в якості важливого процесу розвитку і здійснення у повному обсязі всіх прав людини [2]. Однак, враховуючи те, що людина проживає в певному населеному пункті, саме місцеві й регіональні влади найкращим чином можуть забезпечити реалізацію соціально-економічних прав людини, в тому числі й права людини на розвиток. Як зазначалося на сесії Конгресу регіональних і місцевих влад, враховуючи тісні зв'язки між громадянами та їх виборними представниками на місцевому рівні, місцеві й регіональні влади можуть краще орієнтуватися у стані справ в сфері прав людини, виявляти відповідні проблеми й здійснювати заходи щодо їх вирішення, і що саме на цій основі в регіонах, містах і міських кварталах, тобто якомога ближче до повсякденного життя людей, повинно забезпечуватися дотримання прав людини [9].

В сучасних умовах розвитку локальної демократії і процесів реформування місцевого самоврядування для нашої країни питання забезпечення права на розвиток, як і інших прав людини, на місцевому рівні є вкрай актуальними.

Метою роботи є розгляд участі органів місцевих (муніципальних) влад у створенні соціально-економічних умов для реалізації права людини на розвиток.

Ступінь дослідження теми. У сучасній науковій юридичній літературі питанням розвитку муніципального права та формування інститутів локальної демократії присвячено низку наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Серед них слід відзначити фундаментальні наукові праці докторів юридичних наук Н.С. Бондаря, М.О. Баймуратова, О.В. Батанова та деяких інших. Однак вони переважно присвячені становленню та розвитку муніципальної влади та феномену муніципальних прав людини як окремої і специфічної групи прав, визначенню правового становища людини у системі місцевого самоврядування, і не висвітлюють належним чином роль органів місцевих влад у забезпеченні права людини на розвиток.

Виклад основного матеріалу. «Права людини» і «міське управління» – два інститути, природа яких, нормативно-правове регулювання, функціональне призначення і механізми реалізації свідчать про органічний взаємозв'язок інституційних засобів розвитку демократії [6, с.21]. Міське управління включає як державну адміністрацію на місцях, так і органи, що обираються населенням, тобто органи місцевого самоуправління.

Міське або, як його ще називають, муніципальне управління, полягає в практичному і регулюючому впливі місцевих (муніципальних) органів влади на забезпечення умов життєдіяльності території муніципального утворення з метою його впорядкування, збереження чи перетворення, ефективного використання потенціалу даного утворення. Змістом муніципального управління є всі процеси управління соціально-економічними системами й об'єктами муніципального утворення [11, с.150–163]. Послуги, що надаються органами муніципальної влади, визначають якість нашого життя. До таких послуг належать охорона здоров'я, освіта, водопостачання, забезпечення житлом та багато інших. Вплив місцевих органів на нормальну життєдіяльність людини постійно зростає. Міське самоврядування стало, так би мовити, полігоном для перевірки нових стратегій, направлених на сприяння політичної самостійності громадян, їх участі у житті суспільства та розвитку адміністративних послуг.

Права людини стали основним індикатором ефективності муніципального управління та якості наданих послуг. Забезпечення реалізації прав людини, постійне підвищення добробуту всього населення й всіх осіб на основі їх активної, вільної й конструктивної участі у розробці і справедливому розподілі благ складають основну мету розвитку всебічного й збалансованого економічного, соціального, культурного і політичного процесу. Право людини на участь в такому процесі визначає зміст невід'ємного права людини на розвиток, закріпленого у Декларації про право на розвиток та інших міжнародних актах.

Права людини загалом та право на розвиток зокрема стали одним з центральних елементів міжнародної політики. У прийнятих ООН міжнародних документах, присвячених проблемам розвитку, визначаються принципи, які розкривають сутність та мету реалізації права на розвиток. У сукупності мета розвитку полягає у визнанні права людини на здорове та плідне життя у гармонії з природою та безпечним довкіллям, що право на розвиток повинне реалізовуватись у відповідності до сьогодишніх та майбутніх потреб за умов збереження природно-ресурсного потенціалу та необхідної якості навколишнього середовища, ліквідації бідності, безробіття та низького рівня доходів, недопущення міжнародних, конфесійних, збройних та інших міжрегіональних конфліктів, тероризму на будь-якій основі тощо [2].

Низовою, однак не менш важливою, ланкою механізму забезпечення права на розвиток є органи муніципальної влади. Реформування органів місцевого самоврядування та розвиток локальної демократії підвищують ступінь участі громадян у політичному житті і формуванні більш підконтрольних громаді органів влади, наближенні надання послуг до тих, хто ними користується, а отже до більш ефективного захисту соціальних та економічних прав, в тому числі і права на розвиток.

Забезпечення соціальних, економічних та культурних прав нерозривно пов'язане із реалізацією й інших прав людини. В сучасний період все частіше висловлюється думка про недоцільність й некоректність поділу прав людини на різні групи та протиставлення їх одне одному. Взаємозв'язок всіх прав може мати принципове значення для реалізації будь-якого з них, кожне право може відігравати важливу роль у посиленні інших прав. Наприклад, як зазначається у доповіді професора університету провінції Квебек (Канада) Н. Тед, гарантія особистої недоторканості знаходиться в основі політичних і громадянських прав, однак вона майже нічого не означає, якщо людина голодує [18, с. 1]. В дослідженні Міжнародної Ради з політики у галузі прав людини робляться висновки про те, що взаємозв'язок між правами – це не просто моральний принцип, що здійснення політичних і громадянських прав, зокрема таких, як право на інформацію, участь у політичних процесах, право на об'єднання, лежать в основі постійного надання якісних послуг місцевими органами влади [16, с. 18].

Якість послуг безпосередньо залежить від ефективного управління на місцях. Ефективне управління пов'язується з ефективним розвитком і визначається як система повноважень з управління справами і надання адміністративних послуг, що характеризується прозорістю при одночасному зниженні корупції, мобілізації нових фінансових та людських ресурсів, розширенні правових гарантій приватної власності, залученні громадян у політичне життя. Особливо наголошується на залученні громадян до участі в процесах управління та правовому захисті їх прав. Програма розвитку ООН визначає ефективний розвиток як «цінності, заходи політики і організації, управління якими відбувається на основі принципів прав

людини, тобто рівності і недискримінації, широкого кола участі, підзвітності і верховенства закону» [19, с. 17]. Право людини на участь у прийнятті рішень, які стосуються її життя, що входить у поняття права на розвиток, є загальною вимогою багатьох пактів і декларацій про права людини.

Ефективність управління залежить не тільки від активності участі громадян у прийнятті відповідних рішень, а й від підзвітності органів місцевого самоврядування своїй громаді. Підзвітність, як правило, пов'язується з такими принципами ефективного управління, як верховенство закону й прозорість. Верховенство закону є необхідним для забезпечення сталості правової системи, що має принципове значення для залучення інвестицій, а прозорість є одним з основних інструментів боротьби з корупцією. Тобто підзвітність сприяє забезпеченню отримання благ та здійснення прав людини.

Право людини на розвиток нерозривно пов'язане із концепцією «сталого розвитку», викладеної у «Доповіді Брюдтланд», підготовленої Міжнародною комісією з навколишнього середовища для ООН у 1987 році. Концепція сталого розвитку, виступаючи у якості забезпечення права людини на розвиток, направлена на викорінення бідності, укріплення людської гідності, забезпечення рівних можливостей для всіх за допомогою ефективного управління шляхом підвищення ініціатив місцевого розвитку. Положення концепції, покладені в основу національних стратегій розвитку та скорочення бідності, знайшли відображення й в інших міжнародних актах. В даних міжнародних документах неодноразово підкреслювалася важливість права на розвиток та необхідність його практичної реалізації. Під час здійснення права на розвиток першочергову увагу слід приділяти потребам населення, особливо малозабезпечених верств населення, котрі найбільш потерпають від численних глобальних кризових явищ та потребують допомоги. Саме у вирішенні таких проблем провідну роль можуть відіграти органи влади на місцевому рівні.

Особлива увага приділяється забезпеченню прав людини у великих муніципальних утвореннях, якими є високо урбанізовані міста, де проживає найбільша кількість населення, котра постійно зростає. Цьому сприяють процеси глобалізації суспільства, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, посилення інтеграційних процесів та масової міграції населення. З одного боку, великі мегаполіси надають можливості для комфортного проживання та економічного зростання населення, а з іншого – слугують джерелом надмірного використання природних ресурсів та забруднення довкілля, негативних тенденцій у соціальній сфері, що призводять до зубожіння деяких верств населення [1]. Як зазначалося на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН, що проводилася з метою надання допомоги місцевим громадам у вирішенні соціальних проблем, коли один мільярд людей проживає у нетрях і в їх ряди щоденно вливаються нові й нові тисячі, це означає, що ми в реальності сидимо на соціальній

бомбі з годинниковим механізмом, котрий непомітно відраховує час в багатьох перенаселених, вражених злиднями куточках нашої планети, вже й без цього перенавантаженої проблемами [8, с. 3].

За цих умов як ніколи необхідні нові методи в управлінні на місцях, засновані на демократичних і гуманістичних засадах та повазі до прав людини. Особливого значення набуває забезпечення права людини на розвиток.

Чималу роль у цьому відіграють численні міжнародні заходи, направлені на розвиток місцевої демократії і визнання права членів муніципальних громад на самостійне вирішення питань соціального, економічного, екологічного характеру як складових права людини на розвиток. Особливої уваги заслуговують заходи, які приймаються з цього питання Радою Європи, яка завжди надавала першочергове значення ролі демократії на місцевому і регіональному рівнях. Наприклад, створений для вирішення проблем місцевого самоврядування і покращення управління на місцях Постійний Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи (The Congress of Local and Regional Authorities) розробив довгострокову програму муніципальної політики з метою підвищення відповідальності муніципальних органів влади за якість управління та міського розвитку, яка знайшла своє відображення у прийнятій в 1992 році Європейській Хартії Міст [4]. Хартія прийнята у вигляді рекомендації та визначає права громадян в Європейських містах, такі як право на гідне житло, транспорт, енергетику, безпечне довкілля, охорону здоров'я, культурне дозвілля, право на здійснення демократичного контролю над діяльністю муніципальної влади. Основою місцевої демократії було визнано мешканців муніципального утворення, які мають право як колективно, так і індивідуально брати участь у виробленні політики міста та його управлінні. Тим самим було підтверджене право людини на розвиток.

Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи надає допомогу муніципальним утворенням у виробленні стратегічних програм розвитку. Такі програми розроблені багатьма містами України. Наприклад, Стратегія розвитку м. Києва до 2025 року, головними завданнями якої є суттєве покращення комфорту і якості життя киян, активне зростання економіки міста, збільшення економічного добробуту, просування здорового способу життя, детальне опрацювання теми соціального забезпечення, вивчення потреб усіх верств населення, що потребують соціальної допомоги в рамках повноважень міста і на основі цього – розроблення комплексного плану заходів як прямої допомоги із сторони міста, так і налагодження співпраці із міжнародними та національними організаціями, пропаганда соціальної відповідальності серед приватних підприємств міста тощо [10].

Забезпечення реалізації права на розвиток на місцевому рівні покладено в основу і таких міжнародно-правових актів, як «Європейська Хартія з охорони прав людини у місті» (European Charter for

the Safeguarding of the Human Rights in the City) [15], «Концепція подальшого гармонійного розвитку міст та сприяння просуванню прав людини», прийнятої у 2010 році на всесвітньому форумі в Ріо-де-Жанейро [8], «Глобальний Статут порядку денного з прав людини в місті» (Global Charter-Agenda on Human Rights in the City) [14] 2011 року та деяких інших.

У просуванні ідеї права людини на розвиток чималу роль відіграє Програма Організації об'єднаних націй з населених пунктів ООН-Хабітат (The United Nations Human Settlements Programme), яка є продовженням Програми Розвитку ООН, і котра сприяє створенню у містах більш безпечних та здорових умов проживання з більш широкими можливостями для здійснення людини своїх прав шляхом роз'яснювально-пропагандистської роботи, вироблення відповідної політики і налагодження зв'язків між урядами та громадянським суспільством. Цілями діяльності ООН-Хабітат, зокрема, є підвищення місцевого потенціалу для раціонального міського управління, оперативного, ефективного реагування на міські проблеми демократично обраними та підзвітними місцевими органами влади, що діють у співробітництві з громадою, з метою задоволення потреб кожного члена і громади в цілому, в тому числі і реалізації права на розвиток [16, с. 2].

До програми ООН-Хабітат приєдналась і Україна, котра так само стикається з проблемами, пов'язаними з урбанізацією, забрудненням довкілля, недостатністю житла й енергозабезпечення та багатьма іншими труднощами щодо забезпечення безпеки, життєздатності, продуктивності та розвитку. Метою реалізації в Україні Програми ООН-Хабітат є надання практичної допомоги у розробці і провадженні на місцевому рівні нових форм, систем і методів організації і управління, адаптованих до міжнародних стандартів у галузі розвитку, формуванні стратегічних програм розвитку із залученням широкого кола фахівців, представників місцевих органів влади та громадськості, науковців. За останні роки представники програми «ООН-Хабітат Україна» набули позитивного досвіду в наданні допомоги муніципальним органам у стратегічному плануванні розвитку та залученні інвестицій, вирішенні проблем на місцевому рівні.

Не залишаються байдужими представники цієї програми і до проблем, які виникли у зв'язку із сьогоdnішніми подіями на сході нашої країни. Так, була надана допомога у розробленні програми адаптації переселенців з Луганської та Донецької областей, надання практичних рекомендацій місцевим органам влади у подоланні проблем в умовах кризової ситуації, в тому числі із забезпечення переміщених осіб житлом, надання їм медичних послуг та забезпечення ліками, організації навчання дітей тощо [5].

Таким чином, Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи, ООН-Хабітат та інші подібні організації, які за своєю сутністю не є правозахисними організаціями, що безпосередньо опікуються правами людини, допомагають органам місцевих влад у

забезпеченні економічних, соціальних та культурних прав людини, в тому числі і права на розвиток.

Висновки. Розвиток демократії та поваги до прав людини залежать від їх прогресу на місцевому рівні, від інтеграції демократичних принципів управління у повсякденне життя, підвищення ефективності самоврядування та участі громадян в управлінні справами громади. Ефективне місцеве управління має важливе значення для розви-

тку інституту прав людини, в тому числі й права на розвиток. Просування і захист прав людини на місцевому рівні відбувається на фоні збільшення повноважень й відповідальності місцевих влад за забезпечення зростання рівня і якості життя людей, удосконалення соціальної системи, створення умов стабільного розвитку людини, розширення соціально-економічних можливостей людини в процесі її життєдіяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Декларация о городах и других населенных пунктах в новом тысячелетии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/habitatdec.shtml.
2. Декларация о праве на развитие [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_301.
3. Європейська Хартія місцевого самоврядування, прийнята в Страсбурзі 15 жовтня 1985 року // Місцеве самоврядування. – 1997. – № 1–2.
4. Європейська Хартія міст [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1303089&Site=COE>.
5. Затолокин А.П. Как изменилась работа ООН-Хабитат Украины в связи с кризисом на востоке страны / А.П. Затолокин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unmultimedia.org/radio/russian/archives/202809/#.VptPU5qLTIU>.
6. Местное самоуправление и муниципальная служба в системе властных отношений / [С.Ю.Кабашов, И.Р.Гимаев, С.Н.Лаврентьев]. – М. : Флинта, 2011. – 236 с.
7. Местные органы власти и права человека: оказание эффективных услуг / Международный Совет по политике в области прав человека. – SA, Vernier, Switzerland : Издательство: ATAR Roto Press, 2005. – 131 с.
8. Право на город: ликвидация неравенства в городах : материалы пятой сессии Всемирного форума городов в Рио-де-Жанейро от 22–26 марта 2010 года. – Найроби : Программа ООН по населенным пунктам, 2010. – С. 3
9. Роль местных и региональных властей в соблюдении прав человека [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1593187&Site=COE>.
10. Стратегія розвитку м. Києва до 2025 року: Основні положення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dp.kga.gov.ua/images/files/stategy_opt.pdf.
11. Хайруллов Д.С. Муниципальное управление безопасностью жизнедеятельности территории муниципального образования / Д.С. Хайрулов // Актуальные проблемы муниципальной экономики управления местным развитием. – Казань : «Познание». ИЭУП, 2009. – С.150–163.
12. Bongers P. Local Government in the Single European Market / P. Bongers. – London : Longman, 1992. – 84 p.
13. Global Charter-Agenda on Human Rights in the City [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uclg-cisdp.org/en/committee/mission>.
14. European Charter for the Safeguarding of the Human Rights in the City : Approved in St Denis on the 18th May 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.idhc.org/cat/documents/Carta_ingles.pdf.
15. Local authorities and human rights: to provide efficient services / International Council on Human Rights Policy. – SA, Vernier, Switzerland : ATAR Roto Press, 2005. – 131 p.
16. UN-Habitat Global. Activities Report 2013. Our Presence and Partnerships – United Nations Human Settlements Programme (UN-Habitat). – Nairobi : GPO KENYA, 2013. – 114 p.
17. UNDP (United Nations Development Programme). (June 2003). Human Rightsbased Reviews of UNDP Programmes: Working Guidelines. – New York : UNDP.
18. Human Development Report, 2004 / Published for the United Nations Development Programme. Journal of Human Development: Alternative Economics in Action. – London : Taylor & Francis Ltd, 2005. – 304 p.